
Gevaarlijke verlokkingen

René ten Bos

zaterdag 02 april 2005, 00:00

update: dinsdag 09 augustus 2011, 15:31

April is de Maand van de Filosofie. Een goede gelegenheid om het werk van Hannah Arendt weer eens voor het voetlicht te brengen. Haar studie uit 1951 over totalitaire systemen is nog steeds actueel

RENÉ TEN BOS

Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog vatte de joods-Duitse filosofe Hannah Arendt (1906-1975) het idee op om een grote studie over totalitarisme te schrijven. Zelf woonde ze inmiddels al een aantal jaren in de Verenigde Staten. In 1933 was ze daar naartoe gegaan om vervolging door de nazi's te ontlopen. In 1949 was ze klaar met het manuscript, maar pas in 1951 zou *The Origins of Totalitarianism* worden gepubliceerd. Het boek werd een klassieker in de politieke theorie en geldt met *The Human Condition*, dat in 1958 verscheen, als Arendts belangrijkste werk.

Arendts tekst is buitengewoon omvangrijk en houdt zich en détail bezig met de oorsprong van rassenwaan en antisemitisme, met de rol van de massa's als gemobiliseerde politieke krachten, met de globale aspiraties die kenmerkend zijn voor alle vormen van totalitarisme, met de verderfelijke functies van de geheime politie in totalitaire staten of met bureaucratieën die vernietiging op grote schaal mogelijk maakten.

Het is moeilijk om uit het overweldigende materiaal een aantal centrale gedachten te distilleren. Duidelijk is in ieder geval wel dat Arendt van mening is dat het gevaar van het totalitarisme niet verdwenen is met de ondergang van de nazi's of later met die van het stalinisme. De verlokkingen ervan zijn nog steeds niet gedoofd en worden door haar gelokaliseerd in een heilloze verstrengeling van terreur, logica en eenzaamheid.

Totalitarisme moet volgens Arendt vooral niet verward worden met tirannie of oligarchie, die allebei gebaseerd zijn op macht bij de enkeling of bij de weinigen en daarom nooit een massabeweging worden. Het totalitarisme is volstrekt deterministisch: ieder mens is de speelbal van hogere wetten die altijd de gewone, conventionele en dus door mensen gemaakte wetten overstijgen. Het gaat om een regeringsvorm die van onderdanen niet alleen onvoorwaardelijke onderworpenheid aan die hogere wetten eist, maar ook zichzelf aan dat hogere onderwerpt.

Speelbal

Iedereen is een speelbal van de Natuur of van de Geschiedenis: beide worden onvoorwaardelijke rechtsbronnen die alle kleinburgerlijke wetten overstijgen. Ieder mens, of hij nu hoog of laag in de hiërarchie staat, wordt geacht een nooit weifelende uitvoerder van die hogere wetten te zijn. Als de Natuur voorschrijft dat het zwakke het onderspit zal delven, dan zal in een totalitaire staat altijd gezocht worden naar het zwakke en zal geprobeerd worden het uit te roeien. Als de Geschiedenis zegt dat bepaalde klassen gedoemd zijn te verdwijnen, dan zal in een totalitaire staat een klasse gevonden worden die vernietigd moet worden. Wie zich onttrekt aan deze wetmatigheden, wacht vergetelheid of nog erger.

Het totalitarisme is dus wetmatig, maar het betreft een wetmatigheid die gefundeerd is op terreur. Over deze terreur zegt Arendt dat het belangrijkste doel ervan is om de macht van de Natuur en Geschiedenis te bevrijden van spontane menselijke actie, zodat ze ongehinderd haar vernietigingswerk kan doen. Het uiteindelijke doel van de terreur is dat er geen verschil meer is tussen mensheid en wetmatigheid. De mensen worden als het ware gestold tot één grote massa om zo het hogere - de wet van de Natuur of Geschiedenis - tot ongehinderde beweging of ontplooiing te laten komen.

Terwijl de mens dus gefixeerd wordt tot een pion in een grote historische of natuurlijke beweging, wordt deze beweging zelf alle ruimte gegeven. In deze zin ontkent het totalitarisme het verschil tussen slachtoffers en daders: iedereen is enkel een pion in een zich onophoudelijk voltrekkende wetmatigheid en de rol van slachtoffer is daarin niet meer of minder betekenisvol dan die van de dader. Arendt laat zien dat onder het stalinisme mensen die onschuldig waren en tegen een aanklacht in beroep gingen, juist daardoor gezien werden als schuldig: ze verzetten zich immers tegen de onwrikbare loop der geschiedenis.

Het gaat dus ook om een heilig geloof in de logica der gebeurtenissen. Deze logica wordt door Arendt aangeduid als een ideologie en

zij neemt deze heel letterlijk: het gaat om een idee dat tot in zijn uiterste logische consequenties wordt volgehouden. De werkelijkheid, waar je misschien wat van zou kunnen opsteken, moet daarbij zoveel mogelijk worden weggedacht. Vandaar dat het totalitarisme nooit kijkt naar hoe dingen zijn, maar alleen maar oog heeft voor hoe ze zouden kunnen worden: concrete ervaringen met de werkelijkheid delven altijd het onderspit ten opzichte van de oeridee die de hele werkelijkheid in naam van Natuur en Geschiedenis doorkruist.

Om die oeridee te vatten, moet je 'wetenschappelijk' durven zijn en dat betekent altijd weer dat als je A zegt, ook B, C, D enzovoorts moet kunnen zeggen. Je moet, stelt Arendt, het 'hele moorddadige alfabet' af durven lopen. IJskoud redeneren, onwrikbare methodologie en een genadeloze logica die weigert zich te laten corrigeren door de werkelijkheid - ziedaar de kenmerken van de totalitaire geest. Niets is zo erg voor deze geest als zelfcontradictie.

Dat brengt me op het laatste kenmerk van totalitarisme: eenzaamheid. Arendt heeft hiermee niet zozeer isolatie op het oog en evenmin de gedachte dat de mens er uiteindelijk alleen voor staat in het leven. Onder eenzaamheid verstaat zij twee zaken: onvermogen tot gemeenschappelijkheid met anderen en onvermogen tot gemeenschappelijkheid met jezelf. In het eerste geval gaat het om ontworteling uit de gemeenschap van mensen, mensen die je kunnen corrigeren en met wie je in debat kunt gaan. De massa is niet hetzelfde als zo'n gemeenschap: in haar verdwijnt politiek vermogen en juist daarom is zij voor het totalitaire denken het ideale substituut voor gemeenschappelijkheid. Politiek (van het Griekse 'polis': gemeenschap) als zodanig bestaat niet meer in de totalitaire staat en is vervangen door 'wetenschappelijk' inzicht in Natuur en Geschiedenis. Dat inzicht wordt via massabewegingen gemobiliseerd tot revolutionair handelen.

De ultieme mogelijkheidsvoorwaarde voor dit handelen is volgens Arendt dat de mens uiteindelijk ook niet meer met zichzelf samen kan zijn. Hij is gereduceerd tot één dimensie: er is geen innerlijke stem meer die hem influistert dat alles wat hij zegt misschien wel eens onwaar zou kunnen zijn of voor correctie in aanmerking zou kunnen komen. Consistentie ten koste van alles, zelfs ten koste van iedere innerlijkheid, is volgens Arendt de ijzingwekkende kern van alle vormen van totalitarisme.

The Origins of Totalitarianism

Hannah Arendt

Harcourt Inc. (1994, 1951)